

Swedenborgs hem och trädgård

Vid 55 års ålder, 1743, förvärvade Emanuel Swedenborg en mindre egendom på Stockholms södra malm. Det är om malmgården i nuvarande kvarteret Mullvaden Första och Swedenborgs liv där som den här artikeln ska handla.

Emanuel Swedenborg (1688-1772). Teckning av E. Berggren i Verner von Heidenstams "Svenskarna och deras hövdingar", 1908.

Åren 1743-45 företog Swedenborg en utlandsresa i syftet att i Amsterdam och London låta trycka de första delarna av det stort upplagda naturvetenskapliga verket *Regnum animale*. Sexton delar var planerade, fjorton ännu oskrivna! Uppgiften, som bl a innefat-

tade att lokalisera själens plats i kroppen, var alltså i mer än ett avseende gigantisk och Swedenborg hade redan börjat tvivla på att lyckas genomföra den. Det var under resan kulmen nåddes i hans redan mångåriga livskris, som ändade i en total omställning av livsinriktning. Abrupt övergav han naturvetenskapen till förmån för teologin. Förloppet speglas i Swedenborgs dagboksanteckningar, av vilka hans berömda *Drömjournal* bara utgör en liten del, samt i den efterföljande omfångsrika *Andliga dagboken*.

Utlandsvistelsen kom att vara i två år. Först 1746 flyttade Swedenborg in i sin malmgård, belägen i nuvarande kvarteret Mullvaden Första invid Hornsgatan, mellan husnumren 41 och 45. Dessförinnan hade han avvecklat sitt tidskrävande engagemang i alla de gruvor och järnbruk i Bergslagen som han ärvt efter sin mor och styvmor. Nu begärde han också avsked från sin tjänst som assessor i Bergskollegium. Swedenborg hade fått ett viktigare uppdrag, han skulle ägna sig helhjärtat åt att utforska och beskriva de andliga världar som han genom krisen fått tillgång till samt relatera dem till bibeln.

Han övergav dock inte denna världen. Som huvudman för sin ätt i adelsståndet och vid riksdagarna medverkade Swedenborg ända till sin död 1772 med kloka inlägg i politiken. Swedenborg tillhörde det franskvänliga hattpartiet och var nära vän med dess ledande gestalter, riksrådet Anders von

Höpken och bankiren Fredrik Gyllenborg. Trots att han med stor sannolikhet mottog ekonomiskt stöd från sitt parti delade han inte alltid dess ståndpunkter, t ex när det gällde revanschpolitiken gentemot Ryssland.

Swedenborgs huvudsakliga intresse gällde trots allt andarnas och änglarnas värld. Vetenskapsmannens forskande hållning behöll han dock. Liksom han tidigare utforskat naturens olika riken, alltifrån bergarter och mineraler till hjärnans vindlingar, nervbanorna och blodomloppet, kartlade han nu den inre värld, de subtila själsrörelser och andliga tillstånd som han fick tillgång till genom drömmar och aningar, uppenbarelser och andliga, inre resor.

Villkoren för detta egenartade arbete var ett stilla liv utan alltför mycket störningar utifrån och en mycket enkel livsföring, asketiska matvanor och mycket sömn. På sin malmgård inrättade han sig följaktligen inte ståndsmässigt utan snarare utifrån personliga behov. Hans bostad i mangårdsbyggnaden var både liten och spartansk. Planken som omgav gården gav den nödvändiga avskildheten. Hans levnadstecknare, grannen Carl Robsahm beskriver miljön så här:

Då Swedenborg var i Stockholm, bebodde han ett litet hus med sex rum, som han uppfört på Södermalm i en avlägsen, nästan enslig trakt. På baksidan av huset fanns en väl anlagd trädgård, av vilken han hade mycket nöje, och på vilken han årligen använde stora summor. Han hade endast två tjänare, trädgårdsmästaren och dennes hustru, till vilken han lämnade hela avkastningen av trädgården. Dessa bebodde även huset och lämnade honom de nominella tjänster, han någon gång kunde fordra. I trädgården var ett lusthus, i vilket han satt och skrev och där han vid vackert väder även mottog besök. En hand-orgel han utan tvivel brukade spela, fanns där, och det

är troligt att han tyckte om musik. Sedan byggde han två andra lusthus, det ena efter mönster av ett sådant, som han hade sett och beundrat på en engelsk adelsmans lantställe.

Swedenborg talade gärna om sin malmgård som "trädgården", vilket antyder den vikt han tillmätte trädgårdsanläggningen. Medan inredningen i mangårdsbyggnaden enligt en besökare 1769, den 25-årige prästkandidaten Jonas Odhner, präglades av en "maskulin torftighet", var trädgården desto mer påkostad, prunkande och fantasifull. En genomgripande upprustning av hela fastigheten genomfördes 1752. Av en bevarad almanacka från det året ser man att Swedenborg lade ner mycket tid och omsorg vid trädgårdens planläggning. Parallellt med att han fortlöpande protokollför de manuskript som gått till sättning hos förläggaren i London detaljplanerar han också sina rabatter:

Stora kvarteret nederst, på högra sidan.

1. nermst till orange lafwan (lådan) blåa rosor som kommer på nya gården, violer, licknis chalconica, borstneglikor af tre slag. 2 longsenen der wid kryperter. 3. longsenen åt wegen spinat. 4 bredsengen nermst hit persiljerötter. 5. rossengen, stort slag som mitt emot, wita luktande rosor, linfrö, scabiosa, åkerrosor.

Swedenborgs trädgård – ett utflyktsmål

Efter tidens mönster fylldes trädgårdssängarna av både svenska och exotiska växter, av köks- och prydnadsväxter om vartannat – ettåriga, fleråriga, perenna. Frukträd och prydnadsträd planterades. Att sedan upprätthålla en trädgård av sådan karaktär krävde ständigt engagemang. Trädgårdsmästaren Carl Wessel anställdes och fick sin bostad i ett hus mot gatan av nästan samma

storlek som Swedenborgs eget. Av bevarade beställningssedlar framgår att Swedenborg från Holland sände efter figurklippta buxbomsplantor, bl a i pyramidform, som först sedan de långsamt anpassats till det svenska klimatet kunde utplanteras. Det sibiriska löjtnantshjärtat, som själve blomsterkungen, Carl von Linné, aldrig fick skåda i levande tillstånd utan bara kunde beskriva utifrån herbarieexemplar, hade han haft möjlighet att bese i sin släktings trädgård på Södermalm. Det har också sagts att Swedenborg från egen trädgård kunde servera sina gäster något så sensationellt som förädlade smultron, dvs jordgubbar.

Swedenborgs trädgård var snart så remarkabel att den blev ett utflyktsmål för dåtidens stockholmare, för hög som låg. Där kunde de också inhandla grönsaker, bär och frukt. Dråpliga historier finns bevarade om hur Swedenborg bjudit gummor från grannskapet på kaffe i "himmelriket", dvs i sin trädgård, och hur riksrådet von Höpken där setts skåla med en luffare.

Ofta såg man den gamle själv påta i rabatterna, iklädd en sliten brun rock, nötta byxor och utan peruk. Han förevisade ibland själv sin trädgård även för okända besökare, gärna för unga damer och för barn, som tycks ha gripits av en särskild nyfikenhet på andeskådaren, som trots att han var gammal ungkarl blivit känd för att vara mycket barnkär. Nyfikna förnäma damer kunde genom att resa sig upp i sina förbipasserande vagnar skåda över planket in i trädgården. För det mesta var dock Swedenborg inte hemma. Av de 29 år han ägde gården var han sammanlagt 14 år utomlands. Då var det trädgårdsmästarparet som tog emot besökarna och förevisade trädgården och fick även intäkterna av grönsaksförsäljningen.

Skandalen

När det på 1760-talet blev känt i Stockholm att Swedenborg på Söder inte bara odlade sin trädgård utan också umgicks med änglar och andar, att han kunde tala med de döda och sia om framtiden och att han rörde sig obehindrat i både himlar och helveten, ja då väckte det allmän bestörtning. Detta stämde inte med den bild man hittills haft av mannen. Dessutom visade det sig, att Swedenborg var den okände upphovsmannen bakom en lång rad omfångsrika teologiska verk som stred mot den rena evangelisk-lutherska läran – verk på latin som han utgivit anonymt och tryckt utomlands och som inte fick säljas inom Sveriges gränser.

Swedenborg hade haft ett oförvitligt rykte – som författare av stora naturvetenskapliga verk, som teknisk innovatör tillsammans med vännen Christopher Polhem, som pliktmedveten ämbetsman vid Bergskollegium, som realistisk och framsynt riksdagsman. Men nu, 1769, lades en motion fram i prästeståndet att mannen "på grund av sina religionsgriller måtte kallas inför rätta och

inneslutas på dårhuset”, varmed närmast avsågs det fruktade Danvikens hospital. Levnadstecknaren Robsahm berättar att den nu 81-årige Swedenborg i sin nöd setts knäfalla gråtande ute i trädgården men av Gud ingivits ”en tröstande öfvertygelse, att honom skulle intet ondt vederfaras”.

Troligen endast på grund av sina inflytelserika vänner lyckades han undgå repressalier. Så hade t ex Swedenborg vid en av sina utlandsresor haft den ansvarige för den svenska censuren, Niklas von Oelreich, som reskamrat. Han var visserligen nära vän med riksrådet von Höpken och alla de andra ledande hattpolitikerna, fast de hade ju året innan, 1768, förlorat regeringsmakten till mössorna. Men han var välsedd vid det svenska hovet, hos drottning Ulrika Eleonora, som adlat honom 1719. Inför sina utlandsresor brukade Swedenborg avlägga avskedsvisiter på Drottningholms slott.

Andeskådaren

Nu började nyfikna strömma till, men inte längre enbart för trädgårdens skull, utan framför allt för att få en skymt av eller – allra helst – ett samtal med dess originella ägare. Och Swedenborg bekräftade ryktena om t ex sin siarförmåga, även om han ofta fann dem överdrivna och dessutom ansåg siarförmågan av mindre betydelse. Däremot betraktade han de teologiska verken som sin allt överskuggande insats – de var tillkomna på gudomlig befallning. Med dem hoppades han att inifrån framkalla en reformation av kyrkan, en reform i enlighet med bibeln själv, sunda förnuftet och den praktiska nyttan. Vishet och kärlek skulle, liksom mannen och kvinnan i äktenskapet, ingå en helig förening och som sin frukt avsätta kärleksfulla gärningar. Den lutherska läran om ”rättfär-

diggörelse genom tron allena” fann han så grovt vilseledande att han ifrågasatte Luthers plats i himmelriket. Tron kan enligt Swedenborg inte skiljas från gärningarna och består heller inte i något försanthållande av spetsfundiga trossatser. Tron är resultatet av andliga erfarenheter, tillgängliga för var och en med god vilja och ett kärleksfullt sinne-lag.

Vad beträffar andeskådandet framhöll Swedenborg att inga mänskliga ord räcker till för att rätt beskriva tillvaron på den andra sidan, där vare sig tid eller rum i vår mening existerar. Endast genom ”korrespondenser”, dvs denna världs dunkla motsvarigheter till andevärldarna och himlasfärerna, kan vi bilda oss vaga föreställningar om förhållandena där. Evigheten är i själva verket redan här och nu. Himlar och helveten är naturligtvis inte heller några lokaler, även om vi uppfattar dem så. Nej, himlarna och helvetena bär vi allaredan inom oss såsom tillstånd, tillstånd som vi dessutom själva skapar. Och änglarna är enligt Swedenborgs erfarenhet de osynliga krafter som omger varje människa, men dessa har i sin tur frestelsernas demoner som sina antipoder.

Trädgårdens himmelska motsvarighet

Swedenborgs skrifter kan för oinvigda synas omständliga och tunga, men bitvis är bildspråket närmast poetiskt. Många bilder är hämtade från naturen och trädgården. Enligt swedenborgska korrespondenslexika (av sådana finns en uppsjö!) är trädgården en bild för det av anden genomsyrade förnuftet. Att plantera betyder att andligt pånyttföda, växa är att långsamt fullkomnas, mognandet leder till pånyttfödelse. Örten är det sanna och det goda i förening. Fruktträdet är en

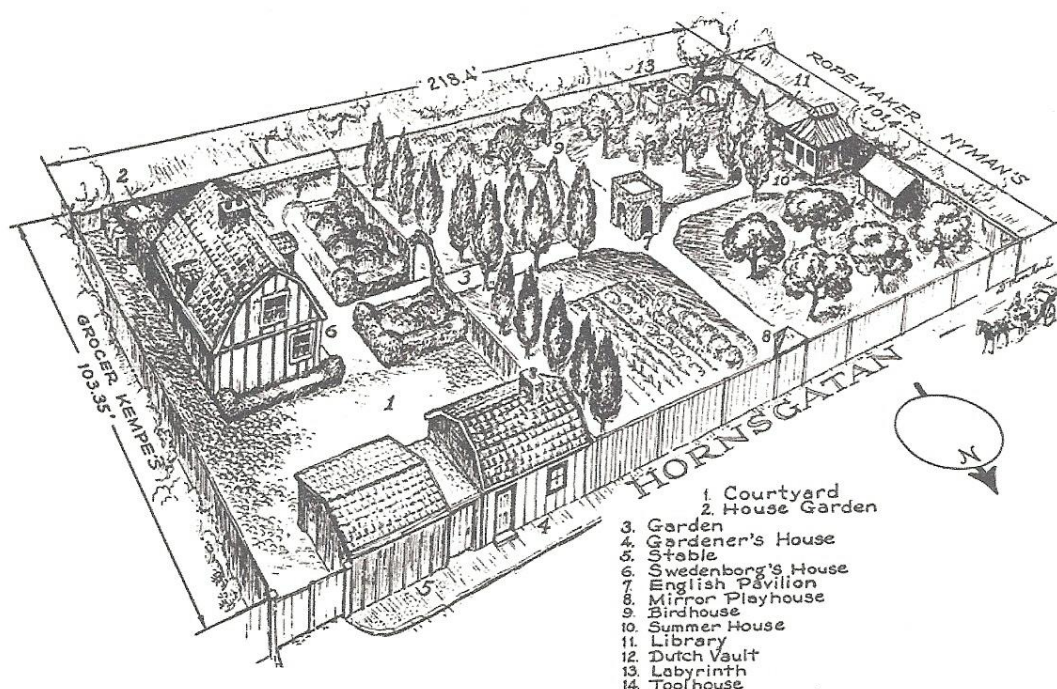
bild för den himmelska människan, fröna är inre fördolda sanningar, och grönsaker är den andliga spis man erhåller under pånyttfödelsen. En bäck symboliserar framströmmande sanningar, medan ett träsk rymmer både sant och falskt. Vildhonung är sådant som är behagligt för det naturliga sinnet, medan kupans honung är sötma skänkt från himlen.

De positivt laddade bilderna från odlandet är otaliga och kontrasteras som synes mot negativt förstådda bilder ur den vildvuxna

riktingen, barocken. Så tänkte även släktingen Linné.

En trädgård full av "pittoreska inventioner"

Av den 4.340 kvadratmeter stora tomten utgjorde trädgården två tredjedelar. Här planterades fruktträd som kom att stå kvar ända in på 1870-talet; blomstersängar och grönsaksland anlades i fyrkanter. Bevarade räkningar från den holländske leverantören Joachim Westman, dagböcker och almanackor avslöjar i detalj vad trädgården rymde.

naturen. Tydligt hade Swedenborgs trädgård inte bara sin praktiska, jordiska motivering utan även en djupare, andlig innebörd. Den andliga odlingen, kultiverandet, formandet av det naturliga råmaterialet, är människans särskilda uppgift och innebär att med kärlek och vishet i förening lyfta fram det goda ur den för ont och gott indifferent natur. Denna uppfattning om människans roll gentemot naturen är inte Emanuel Swedenborgs egen, den var typisk för tidens nyttotänkande, och för den gällande smak-

Här fanns majs, kronärtskockor, krypärtor, rosenbönor, persilja, rödbetor. Under glas såddes bok- och mullbärsfrön, melon och gurka från frön som Swedenborg erhållit från Amerika. Bland prydnadsväxterna märks violetta och blå rosor bland alla de röda, samt tulpaner och hyacinter. Invid lusthuset planterade Swedenborg egenhändigt aurikler och nejlikor. I orangeriet, på vinden under mangårdsbyggnadens brutna tak, såddes i trälådor citron- och cypressfrön, aloe och lövkojor. Troligen tillbringade även

utomhusvoljärens fåglar vintrarna däruppe.

Den mer privata s k lustgården, parterren söder om mangårdsbyggnaden omgavs av figurklippta, enligt levnadstecknaren Robsahms uppfattning "löijeliga" buxbomshäckar i form av lejon och pyramider. Stilmässigt levde Swedenborg kvar i den karolinska tiden – Olof Rudbeck d ä, som skapade Botaniska trädgården i Uppsala, hade varit hans lärare. Nu var det alltmer rokokotidens stilideal som gällde, men som synes var det barockens "kuriösa" idéer som satte sin prägel på Swedenborgs trädgårdsanläggning.

Utifrån det fåtal beskrivningar av trädgården som finns har man försökt rekonstruera dess utseende. Ingenting kan alltså med säkerhet sägas. Men två varandra korsande lindalléer indelade trädgården i fyra kvarter. Det lusthus som enligt Robsahm byggts efter engelskt mönster stod där de båda alléerna möttes i trädgårdens mitt (7). På dess tak av plåt fanns en altan, och väggarna bestod av spaljéer med välvda öppningar i alla fyra väderstrecken.

Norrut i trädgården, invid planket mot Hornsgatan, stod det s k spegellusthuset (8), med tre sidor mot trädgården, tredubbla portar och trekantiga fönster på det spetsiga taket. När portarna mot trädgården slogs upp syntes i en spegel på fondväggen hela den bakomliggande trädgården.

Söderut, längs planket mot en bäck som dränerade de sumpiga områden som omgav Zinkens damm, stod en flerkantig s k volière, dvs en fågelbur, med nät av grov mäsingstråd (9). Troligen var det trastar som härbärgerades här. Lite längre västerut fanns en tidstypisk labyrint, byggd av manshöga, upprättstående bräder, där besökaren kunde gå bort sig (13). Ett s k holländskt valv strax bredvid dölde en förvaringsplats för rotsaker (12).

Jonas Odhner beskriver från sitt besök 1769 ett fyrkantigt lusthus med dörrar åt alla håll. När dörrarna, som gick inåt, öppnades, framstod lusthuset inuti som åttkantigt. Var detta lusthus stod är dock inte känt. Mot planket någonstans i trädgården fanns också en blindport. Bakom den porten fanns ytterligare en port, försedd med ett fönster. Detta fönster tycktes veta mot ytterligare en trädgård men var i själva verket bara en spegel reflekterande den bakomliggande trädgården. "Det där är min andra trädgård, som dessutom är vackrare än min gamla", förklarade Swedenborg för sina besökare.

Levnadstecknaren Robsahm sammanfattar Swedenborgs alla trädgårds- och lusthusarrangemang med orden: "Han syntes vara mycket tilltalad av pittoreska inventioner."

Lusthuset

Mest känt av Swedenborgs alla lusthus är dock det som var uppfört längst ner i trädgårdens västra del (10). Allmänt sägs att det var här Swedenborg hade sina visioner och uppenbarelser, och att det var här han skrev sina religiösa verk. Lusthuset var på sydsidan hopbyggt med ett bibliotek (11), som var lägre i tak och förbundet med lusthusets bakre rum genom en liten dörr. En besökare, den från Amerika hemvändande prästen Niklas Collin beskrev detta bibliotek som "en sorts tempel, dit Swedenborg ofta drog sig undan till meditation, dess säregna struktur och beslöjade dager gjorde det särskilt lämpat härför". Av en bevarad auktionskatalog råkar man veta åtminstone på ett ungefär vilka böcker biblioteket rymde. Det var huvudsakligen vetenskaplig litteratur som Swedenborg ställt åt sidan. På lusthusets norrsida låg så redskapsbod och vagnslider (14, 15).

Emanuel Swedenborgs lusthus flyttades till Skansen 1896 i samband med att Hornsgatan skulle breddas. På sin ursprungliga plats var det inte omgivet av klippta buxbomshäckar. Framför lusthuset stod däremot två popplar. Foto: okänd.

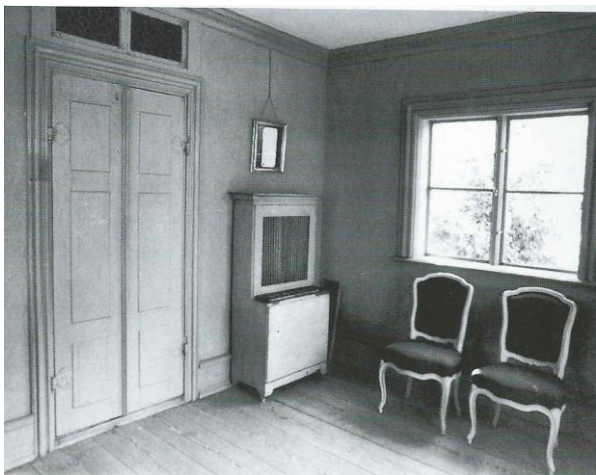
Det här lusthuset, det enda som bevarats till eftervärlden, uppfördes sent, först 1767, dvs bara fem år före Swedenborgs död, och enligt Robsahm mest för besökarnas skull. Eftersom lusthuset saknade uppvärmning är det orimligt att tänka sig, att det kan ha tjänat som skrivrum annat än sommartid. Endast i ringa omfattning kan alltså Swedenborgs religiösa verk ha tillkommit här. Jonas Odhner ger från sitt besök 1769 tvärtom intrycket att Swedenborg satt och skrev i sitt lilla arbetsrum uppe i mangårdsbyggnaden:

Seende mig omkring i studerkammaren ... förvånades jag över att icke finna några bokhyllor och icke några böcker, utom på ett bord exemplar av bibeln på hebreiska och grekiska ... och en uppsättning av hans egna teologiska skrifter, tillika med några av honom själv utarbetade register i manuskript. På hans skrivbord

var ett gammalt bläckhorn, en gåspenna och ett oavslutat manuskript.

Lusthuset stod på en solid stenfot och en stentrappa ledde upp till entrén. Utanpå var det försett med en gulmålad träpanel samt gråa fönsterluckor och knutar. Framför entréns dubbeldörrar stod två popplar, längs väggarna klängde murgröna. Taket var av säterityp fast i miniatyr, med ett inskjutet fönsterparti mellan övre och undre taket, ochnocken kröntes av en spira med en glob och däröver en stjärna.

Inuti bestod lusthuset av ett främre rum med grönmålade papptapeter och på golvet stavparkett i furu. Hur rummet var möblerat vet man dock inte. I fonden fanns sedan en dubbeldörr som ledde in till en alkov från vilken man till vänster, genom en paneldörr, kunde komma in i biblioteket.

Swedenborgs lusthus, interiör. T.v. dubbeldörren in till alkoven där spegeln hängde och där en dörr i tapeten ledde in till biblioteket.

Rakt fram i alkoven, mellan två bokhyllor, hängde en "utkrusad" spegel. "Det var där, ifrån spegeln, assessorn såg synerna liksom sväva fram emot sig" – så brukade trädgårdsmästarfrun Maria Wessel-Berg berätta för intresserade besökare, om man får tro Onkel Adam, dvs den numera bortglömde 1800-talsförfattaren Carl Anton Wetterbergh. Spegeln kan vara identisk med den rokokospegel som, liksom Swedenborgs skrivbord med intarsiaförsedd marmorskiva, numera förvaras på Kommerskollegium. Spegeln är trasig, men sprickan har mycket påpassligt övermålat med en blomsterslinga. I övrigt innehöll alkoven endast några i panelen dolda väggskåp.

Förfallet

Efter Swedenborgs död inköptes hans malmgård av systersonen Lars Benzeltierna, biskop i Västerås. Men sedan visade sig andeskådarens hus svårt att hyra ut. Man trodde att där spökade. Mangårdsbyggnaden förföll och revs slutligen, varvid också portuset flyttades. Det berömda lusthuset nytt-

jades till förråd och skräputrymme, till och med som fotogenlager. En tid var det tillhåll för tjuvar, en tid fungerade det som bostad för en fattig änka med många barn.

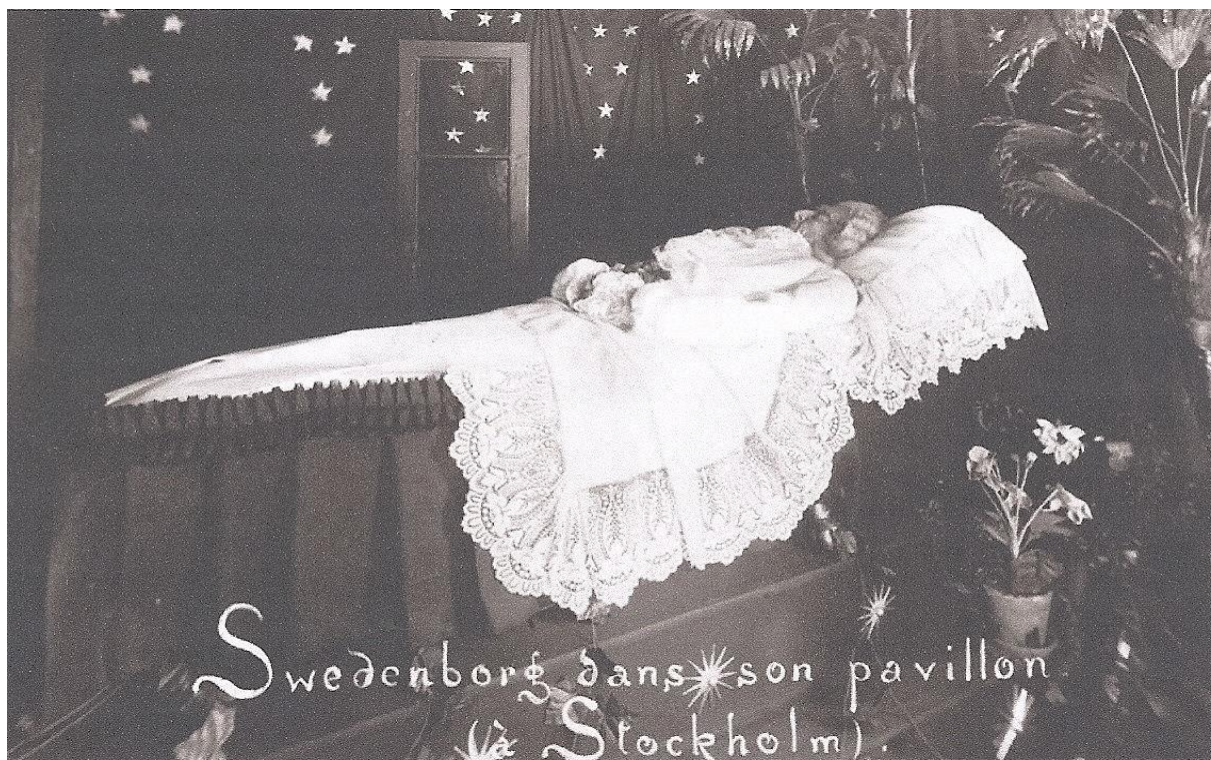
Lusthusets placering på 1880-talet. Troligen syns på bilden en av de två popplarna.

Under sina sista år på den ursprungliga platsen i kvarteret Mullvaden fick lusthuset en makaber användning. Det förvandlades, genom att innerväggarna täcktes med svart kläde översållat med silverstjärnor, till ett sorgesgemak. På golvet ställdes en katafalk med en vaxdocka föreställande Swedenborg. Spektaklet förevisades nyfikna besökare för 10 öre. (Se bild nästa sida.)

Utländska besökare, som t ex den amerikanske presidenten Ulysses Grant 1878, beskärmade sig över svenskarnas ointresse att på ett värdigt sätt bevara och vårda detta enda återstående minnesmärke över en av deras – utomlands – mest berömda landsmän.

Räddningen

Under 1800-talets sista år planerades en tidstypisk breddning av Hornsgatan. Detta med

förde att den gamla bebyggelsen på Hornsgatans södra sida måste rivas. Nu var det enda som återstod av Swedenborgs gamla malmgård, nämligen lusthuset, i farozonen. Efter misslyckade försök bland "nykyrkliga", dvs swedenborgsanhängare inom och utom landet, att samla in medel och förvärva fastigheten för att där bygga en kyrka räddades slutligen lusthuset 1896 av Arthur Hazelius. Det köptes in för 500 kr, monterades ned och transporterades till Skansen. Där placerades det först i närheten av Breda Blick. På 1960-talet fick det sin nuvarande plats i rosengården mellan Hazeliusporten och Sagaliden.

Till lusthuset återförvärvades med tiden Swedenborgs husorgel. Instrumentet är visserligen av enklaste slag, ett orgelpositiv utan bas, med endast en manual samt gedackt och pipattrapper av trä, dessutom troligen byggt av en lärning i en okänd orgelverkstad på Söder. Men just sådana enkla instrument brukade kasseras sedan de slitits ut, i stället för att renoveras. Swedenborgs instrument är därför ett av de få som finns kvar i sitt slag, dessutom är det idag ny-restaurerat och fullt spelbart.

Andra kända inventarier från lusthuset, bland annat ett par kinesiserande målningar, troligen en gång applicerade som dörröverstycken, samt ett par dörrknoppar i mässing försvann ur sikte vid 1900-talets början i samband med ett arvsskifte. En trasig spegel och ett från Italien hemfört bord med marmorskiva finns på Kommerskollegium.

1989 uppfördes genom sponsorinsatser en kopia av lusthuset i kvarteret Mullvaden Första, dock ej på dess ursprungliga plats. Framför lusthuset står precis som på Swedenborgs tid ett par popplar. Lusthuset används av kvarterets hyresgäster men framför allt av swedenborgsorganisationerna för möten och samvaro. Skandinaviska Swedenborgssällskapet ägnar sig huvudsakligen åt utgivning av Swedenborgs skrifter i nyöversättning samt av kringlitteratur, medan Föreningen Swedenborgs Minne har en kultur- och personhistoriskt inriktad verksamhet.

Profet i sitt eget land blev Swedenborg knappast, desto mer utomlands. Den berömde japanske zenmästaren Suzuki – som väl vet vad han talar om – har kallat Emanuel Swedenborg "Nordens Buddha".

Ritningen nedan över kvarteret Mullvaden Första visar hur Swedenborgs tomt (den prickade rektangeln) låg i förhållande till Hornsgatan och det nuvarande kvarteret. 1989, efter den riksbekanta husockupationen i kvarteret, uppfördes genom sponsorinsatser ovanstående kopia av lusthuset i kvarteret Mullvaden Första. Lusthuset förvaltas av Föreningen Swedenborgs Minne och används av både organisationer och boende i kvarteret för möten och samvaro. Foto: BjS.

